

УДК 347.1

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2023/2.126-3>

Ірина ДІКОВСЬКА, д-р юрид. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-0728-3934

e-mail: irinadikovska@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЧИ НАЛЕЖНІСТЬ СПОСОБУ ЗАХИСТУ?

Вступ. Стаття 5 (2) Цивільного процесуального кодексу України та ст. 5 (2) Господарського процесуального кодексу України спричиняють наукові дискусії і проблеми у судовій практиці. Вони, зокрема, можуть стати підставою для відмови в задоволенні позову, якщо суд вважає, що обраний позивачем спосіб захисту порушеного цивільного права не є ефективним. Проте аналіз інших норм права України, а також розуміння концепції ефективності змушують сумніватися в тому, чи має суд оцінювати ефективність способу захисту, обраного позивачем. З огляду на це метою пропонованої статті є відповідь на питання: чи має суд оцінювати ефективність способу захисту, чи його належність? У зв'язку із цим завданням дослідження є аналіз концепцій належності й ефективності способів захисту порушених прав.

Методи. Для досягнення мети дослідження використано такі методи, як формально-логічний, діалектичний, порівняльний.

Результати. Розглянуто поняття "спосіб захисту, визначений законом або договором", уживаний у законодавстві України, та його розуміння у доктрині і судовій практиці. Проаналізовано категорії "ефективності" та "належності" способу захисту.

Висновки. Ефективним є спосіб захисту, передбачений законом або договором, або такий, що не передбачений ні законом, ні договором, але не суперечить закону, і який, на думку особи, право якої порушене, відповідає її інтересам. Належним є спосіб захисту, передбачений законом або договором, або такий, що не суперечить закону, і який можна застосувати для захисту порушеного права, зважаючи на фактичні обставини справи. Будь-який ефективний спосіб захисту є належним, проте не кожен належний засіб є ефективним. Належність є об'єктивною категорією, тому може оцінюватися не лише суб'єктом відповідних прав, але й судом. Ефективність – суб'єктивна категорія, тому може оцінюватися лише суб'єктом відповідних прав, і не має оцінюватися судом. Утілення цієї думки в життя потребує внесення змін до ЦПК та ГПК України.

Ключові слова: способи захисту цивільних прав, ефективність способів захисту, належність способів захисту, ЦПК України, ГПК України.

Вступ

Актуальність дослідження. Відповідно до ст. 5 (2) Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України) та ст. 5 (2) Господарського процесуального кодексу України (ГПК України) "у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону". Зазначені норми можуть бути прочитані як такі, що надають суду право оцінювати ефективність способу захисту, обраного особою, чиє право порушене, і в разі встановлення "неефективності" способу захисту, суд може "відповідно до викладеної в позові вимоги ... визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону". Іншими словами, суд, оцінивши спосіб захисту як неефективний, може визначити інший спосіб захисту. У доктрині зустрічається різне ставлення до цієї норми, оскільки вона очевидно вступає у конфлікт із принципом диспозитивності, передбаченим ст. 2 ЦПК України та ст. 3 ГПК України, що характеризується як "головний рушій цивільного процесу як саморегулюючої системи" (Притика, & Васирина, 2019, с. 170). (Так само його роль може бути охарактеризована й у господарському процесі). Огляд точок зору, що репрезентують ставлення української юридичної доктрини до ст. 5 (2) ЦПК України та ст. 5 (2) ГПК України подано в роботі відомого вітчизняного вченого (Пільков, 2022, с. 304–305).

Проте згадані норми процесуальних кодексів створюють не лише підґрунтя для наукових дискусій, але й проблеми на практиці. У зв'язку із цим можна, наприклад, згадати одну зі справ, у якій суд апеляційної інстанції скасував рішення суду першої інстанції (яким були задоволені позовні вимоги), у зв'язку з тим, що

обраний позивачем спосіб захисту, на думку апеляційного суду, не був ефективним (Постанова від 21 грудня 2022, справа № 910/12832/21, 2022).

З іншого боку звертає на себе увагу те, що ефективність способу захисту часто розглядають через його співвідношення з належністю способу захисту; причому це характерно як для доктрини (Пільков, 2022; Спесівцев, 2020), так і для практики (див., напр., Постанова від 23 червня 2020 року, справа № 905/633/19, п. 62). Науковці і практики ніби відчують, що суд має оцінювати не ефективність способу захисту, а його належність. Це підтверджується тим, що до появи ст. 5 у згаданих процесуальних кодексах України у чинних редакціях питання про ефективність способу захисту не порушували, натомість ішлося, зазвичай, про його належність (Мірошніченко, 2011).

У зв'язку із цим постає питання: що суд насправді має оцінювати – ефективність способу захисту чи його належність?

Водночас варто зауважити, що питання, дотичні до цієї проблематики, досліджували в доктрині. Зокрема, було визначено поняття способу захисту (напр., Похиленко, 2020, с. 163); проаналізовано моделі способів захисту порушених прав і встановлено, що в Україні наразі використовують гібридну модель (Пільков, 2022); досліджували питання про те, який спосіб захисту є ефективним (Спесівцев, 2020) та конкуренції ефективних способів захисту порушених прав (Спесівцев, 2022; Заєць, 2019). Однак, як нам відомо, питання про те, що саме має суд оцінювати: ефективність чи належність способу судового захисту, у юридичній доктрині не ставили.

Отже, **метою дослідження** є відповідь на питання: чи має суд оцінювати ефективність способу захисту чи його належність? У зв'язку із цим **завданням дослідження** є аналіз концепцій належності й ефективності способів захисту порушених прав. **Об'єктом дослід-**

ження є норми законодавства України, що регулюють способи захисту порушених цивільних прав і їхнє використання, судової практика, у якій концепція ефективності захисту цивільних прав відігравала важливу роль (напр., стала підставою для скасування судового рішення), доктринальні праці, у яких досліджували ефективність і належність захисту способів захисту.

Методи

Для досягнення мети дослідження використано такі методи: формально-логічний, діалектичний, порівняльний. Зокрема, формально-логічний метод застосовано для пояснення відмінностей між концепціями ефективності та належності способів захисту порушених прав. Діалектичний метод дав змогу визначитися із тим, що суд має оцінювати належність, а не ефективність способів захисту порушених прав. Порівняльний метод використовували для виявлення відмінностей у розумінні концепції ефективності у Європейській конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та в українській правовій доктрині й судовій практиці.

Результати

Насамперед маємо зазначити, що поняття "спосіб захисту, визначений законом або договором", яке згадується у ст. 5 ЦПК України та ст. 5 ГПК України, розуміємо як таке, що охоплює способи захисту, передбачені:

- законами України (зокрема, ст. 16 ЦК України та ст. 20 ГК України (Похиленко, 2020, с.163), ст. 55 (2) Закону України "Про авторське право і суміжні права" від 1 грудня 2022 р. й іншими законами);
- конкретним договором.

Крім того, редакції загаданих статей ЦК та ГК України традиційно були основою для висновків про невичерпність способів захисту, передбачених ними (Кройтор, 2020, с. 15; Безух, 2010, с. 94). Раніше питання про те, чи можуть суб'єкти господарювання використовувати спосіб захисту, передбачений договором і не передбачений законом, було дискусійним з огляду на те, що ст. 20 ГК України цього не передбачає (про це див., напр., Кот, 2016, с. 14; П'янова, 2010, с. 185–186). Проте ст. 5 ГПК України у чинній редакції усуває будь-які сумніви щодо можливості використання способу захисту, передбаченого договором і не передбаченого законом.

Норми процесуальних кодексів України також свідчать про невичерпність способів захисту, порушених прав, а також про те, що обрання того чи іншого способу захисту залежить від розсуду позивача. Стаття 175 (3) (4) ЦПК, наприклад, встановлюючи вимоги до змісту позовної заяви, серед іншого зазначає, що вона має містити "спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав й інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні". Аналогічно є ст. 162 (3) (4) ГПК України.

У судовій практиці ефективний спосіб захисту розуміють як такий, "що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідкам" (Постанова від 05 червня 2018 року, справа № 338/180/17, 2018, п. 57). Однак зустрічаємо і справи, коли суд, визнаючи спосіб захисту належним, відмовляє у задоволенні позову, тому що вважає його неефективним (Постанова від 23 червня 2020 року, справа № 909/337/19, 2020). Ефективним вважають спосіб захисту, що не поновлює порушеного права (Постанова від 25 січня 2022 року, справа № 143/591/20, 2022, п. 8.36).

Крім того, є справи, у яких суд, говорячи про необхідність ефективності способу захисту, відмовляє в позові, тому що обраний спосіб захисту не є належним. Наприклад, переведення прав орендаря земельної ділянки було кваліфіковане як неналежний спосіб захисту, оскільки він не передбачений ст. 33 Закону України "Про оренду землі" (Постанова від 25 січня 2022 року, справа № 143/591/20, 2022, п. 8.36). Належними способами захисту порушеного переважного права на поновлення договору оренди (у ситуації, коли під час дії договору оренди земельної ділянки з одним орендарем, орендодавець укладає договір оренди цієї ж земельної ділянки з іншим орендарем) суд називає "дві позовні вимоги – про спонукання до укладання додаткової угоди (тобто про визнання такої угоди укладеною) та про визнання відсутнім права оренди наступного орендаря" (Постанова від 25 січня 2022 року, справа № 143/591/20, 2022, п. 8.45).

Ефективність способу захисту в доктрині визначено шляхом звернення до тлумачення терміна *ефективний* у тлумачних словниках (Спесінцев, 2020, с. 110), а також відмежуванням ефективності від належності способу захисту і зазначенням про те, що лише належний спосіб захисту може бути ефективним (Спесінцев, 2020, с. 110–113). Хоча зустрічаємо й позицію, згідно з якою відмежування між належним й ефективним способом захисту не здійснюється (Петруня, 2019, с. 15). Термін *належний спосіб захисту* пояснюють через тлумачення слова *належний*, як такий "що відповідає відповідному праву, стосується нього, а якщо точніше – відповідає порушенню такого права" (Спесінцев, 2020, с. 110). У доктрині уже звертали увагу на те, що ні процесуальне, ні матеріальне законодавство не встановлюють такої вимоги до способу захисту порушених прав як його належність (Спесінцев, 2020, с. 110). Ефективний спосіб захисту визначено як такий, що "здатен, зокрема, припинити порушення, відновити порушене право, забезпечити відшкодування завданої шкоди тощо" (Спесінцев, 2020, с. 110). Важливою характеристикою ефективності є те, що її "оцінюють лише з позиції інтересів особи, яка зазнала порушення" (Пільков, 2022, с. 309), тоді як належність способу захисту означає його існування взагалі у праві, тобто, чи передбачене воно "у законі, договорі, або, якщо ні, то чи суперечить воно закону" (Пільков, 2022, с. 309). З огляду на це ефективним є спосіб захисту, передбачений законом або договором, або такий, що не передбачений ні законом, ні договором, але не суперечить закону і відповідає інтересам особи, яка зазнала порушення. Проте відповідність інтересам є суто суб'єктивною категорією, тому, на нашу думку, лише особа, право якої порушене, може визначати, чи відповідає спосіб захисту її інтересам. Відповідно, суд не може визнавати неефективним спосіб захисту, передбачений законом або договором, або такий, що не суперечить закону, якщо особа, право якої порушене, вважає, що він відповідає її інтересам. Тут, звичайно, можна згадати праці, що аналізують, який спосіб захисту із можливих є ефективним у тій чи іншій ситуації (напр., Спесінцев, 2022; Заєць, 2019), але, на наш погляд, вони можуть слугувати орієнтиром для сторони, чие право порушене, а не для суду.

Безперечно, ефективний спосіб захисту – це завжди належний спосіб захисту, тому що неналежний спосіб захисту неможливо застосувати до певного порушення, тобто він не здатний припиняти порушення, відновлювати порушене право тощо. Наприклад, витребування речі із чужого незаконного володіння може бути

належним способом захисту лише тоді, коли обставини справи свідчать про те, що ця річ справді перебуває в добросовісного набувача, а також, що задоволені інші умови ст. 388 ЦК України. Крім того, якщо обставини справи є такими, що не дають змоги застосувати ст. 388 ЦК України, втручання майна із чужого незаконного володіння буде не лише неналежним, але й неефективним способом захисту, оскільки жодного ефекту для захисту порушеного права він не матиме.

Звичайно, можна стверджувати, що вимога ефективності способу захисту з'явилася в українському законодавстві під впливом ст. 13 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Проте, якщо проаналізувати значення *ефективності* у ст. 13 ЄКПЛ, то можна побачити: те, що вона розуміє під цим терміном, більш наближене до розуміння *належності* способу захисту в українській юридичній доктрині. Наприклад, однією із характеристик ефективності за ст. 13 ЄКПЛ є те, що спосіб захисту має бути доступним для заявника (European Court of Human Rights, 2022, it. 39), *ефективність* способу правового захисту для цілей ст. 13 не залежить від упевненості у сприятливому результаті для заявника (European Court of Human Rights, 2022, it. 50).

Дискусія і висновки

Ефективним є спосіб захисту, передбачений законом або договором, або такий, що не передбачений ні законом ні договором, але не суперечить закону, і який, на думку особи, право якої порушене, відповідає її інтересам. Належним є спосіб захисту, передбачений законом або договором, або такий, що не суперечить закону і який можна застосувати для захисту порушеного права, зважаючи на фактичні обставини справи. Будь-який ефективний спосіб захисту є належним, проте не кожен належний засіб є ефективним. В українській судовій практиці концепції ефективності і належності способів захисту порушених прав часто змішують. Це призводить до того, що особа, право, якої порушене, не може його захистити у спосіб, який вона вважає ефективним. Належність є об'єктивною категорією, тому може оцінюватися не лише суб'єктом відповідних прав, але й судом. Ефективність – суб'єктивна категорія, тому її може оцінювати лише суб'єкт відповідних прав, і не має оцінювати суд. Безумовно, втілення цієї думки у життя потребує внесення змін до ЦПК та ГПК України. Необхідність цих змін пояснюється тим, що матеріальне і процесуальне законодавство України передбачають невичерпний перелік способів захисту порушених прав. Обмежуватися вони можуть лише межами здійснення цивільних прав, установленими ст. 13 Цивільного кодексу України. Концепція ефективності способів захисту порушених прав у ЄКПЛ вимагає аналізу об'єктивних факторів, тобто є наближеною до концепції належності (а не ефективності) в українській правовій доктрині.

Список використаних джерел

- Безух, О. В. (2010). Захист прав суб'єктів господарювання та споживачів. У Д. М. Притика, І. В. Булгакова (Ред.), *Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар* (с. 93–95). Юристконсульт, Юстиніан.
- Заєць, О. І. (2019). Обрання належного способу захисту земельних прав: окремі проблеми. *Заспис Київського університету права*, 2, 151–154.
- Кот, О. (2016). Способи захисту договірних прав. *Підприємництво, господарство і право*, 11, 13–18.
- Кройтор, В. А. (2020). Способи захисту, які застосовуються судом. У М. М. Ясинок (Ред.), *Цивільний-процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар* (с. 13–15). Алерта.

Мірошніченко А. (2011). Обрання належного способу захисту прав на земельні ділянки. *Адвокат*, 1, 26–31.

П'янова, Я. В. (2010). Стаття 16. Захист цивільних прав та інтересів судом. У І. В. Спасиби-Фатеева, *Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар*, 1 (с. 185–186). ФОП Колісник А. А.

Петруня В. (2019). Поняття та система способів захисту прав суб'єктів господарювання [Неопубл. автореф. дис. канд. юрид. наук]. Національний університет "Одеська юридична академія".

Пільков, К. (2022). Способи захисту прав у суді: проблеми сучасної гібридної моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*, 1, 304–313. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/72>.

Постанова від 25 січня 2022 року. *Справа № 143/591/20*. (2022). Велика палата Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104415080>.

Постанова від 21 грудня 2022. *Справа № 910/12832/21*. (2022). Північний апеляційний господарський суд, (Україна). <http://reyestr.court.gov.ua/Review/108034667>.

Постанова від 05 червня 2018 року. *Справа № 338/180/17*. (2018). Велика палата Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963905>.

Постанова від 23 червня 2020 року. *Справа № 905/633/19*. (2020). Касаційний господарський суд в складі Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90176799>.

Постанова від 23 червня 2020 року. *Справа № 909/337/19*. (2020). Велика палата Верховного Суду, (Україна). <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90111820>.

Похиленко І. С. (2020). Способи судового захисту суб'єктів господарювання. *Юридичний вісник*, 1 (54), 162–167.

Притика, Ю., & Василюк, Н. (2019). Розвиток приватних засад у цивільному процесі. *Право України*, 2, 162–172. <https://doi.org/10.33498/louu-2019-02-162>.

Спесівцев, Д. (2022). Конкуренція між способами судового захисту цивільних прав у контексті концепції ефективності (на прикладі судової практики щодо прав на нерухомість). *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції "Актуальні проблеми науки, освіти і суспільства"* (с. 55–56). Центр фінансово-економічних наукових досліджень.

Спесівцев, Д. (2020). Ефективність способу судового захисту суб'єктивних прав на нерухоме майно. *Юридичний вісник*, 4, 109–116.

European Court of Human Rights. (2022). *Guide on Article 13 of the European Convention on Human Rights*. Council of Europe, European Court of Human Rights.

References

- Bezukh, O. V. (2010). Protection of rights of economic entities and consumers. In D. M. Prytyk, I. V. Bulgakova (Eds.), *Commercial Code of Ukraine. Scientific and practical commentary* (p. 93–95). Yuryskonsult, Justinian [in Ukrainian].
- Zayets, O. I. (2019). Choosing the right way to protect land rights: some problems. *Journal of Kyiv University of Law*, 2, 151–154 [in Ukrainian].
- Kot, O. (2016). Ways to protect contractual rights. *Entrepreneurship, economy and law*, 11, 13–18 [in Ukrainian].
- Kreitor, V. A. (2020). Methods of protection applied by the court. In M. M. Yasynok (Eds.), *Civil Procedure Code of Ukraine: Scientific and practical commentary* (p. 13–15). Alerta [in Ukrainian].
- Miroshnychenko A. (2011). Choosing the proper way to protect rights to land plots. *Advocate*, 1, 26–31 [in Ukrainian].
- Petrunya V. (2019). The concept and system of ways to protect the rights of business entities [Unpublished autoref. candidate's dissertation]. National University "Odesa Law Academy" [in Ukrainian].
- Pilkov, K. (2022). Ways to protect rights in court: problems of the modern hybrid model. *Legal Scientific Electronic Journal*, 1, 304–313. 72 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/72>
- Pokhylenko IS (2020). Ways of judicial protection of business entities [in Ukrainian]. *Legal Bulletin*, 1 (54), 162–167 [in Ukrainian].
- Prytyka, Y., & Vasylyna, N. (2019). Development of private principles in civil procedure. *Law of Ukraine*, 2, 162–172 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33498/louu-2019-02-162>
- Pianova, Y. V. (2010). Article 16. Protection of civil rights and interests by the court [in Ukrainian]. In I. V. Spaso-Fateeva, *Civil Code of Ukraine: scientific and practical commentary*. 1 (p. 185–186). FOP Kolisnyk A. A. [in Ukrainian].
- Spesivtsev, D. (2020). Efficiency of the method of judicial protection of subjective rights to real estate. *Legal Bulletin*, 4, 109–116 [in Ukrainian].
- Spesivtsev, D. (2022). Competition between the methods of judicial protection of civil rights in the context of efficiency (on the example of judicial practice on real estate rights). In *Collection of abstracts of the International Scientific and Practical Conference "Actual Problems of Science, Education and Society"* (p. 55–56). Center for Financial and Economic Scientific Research [in Ukrainian].
- European Court of Human Rights. (2022). *Guide on Article 13 of the European Convention on Human Rights*. Council of Europe, European Court of Human Rights.

Resolution of June 05, 2018. Case No. 338/180/17. (2018). Grand Chamber of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963905>

Resolution of June 23, 2020. Case No. 909/337/19. (2020). Grand Chamber of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90111820>

Resolution of June 23, 2020. Case No. 905/633/19. (2020). Commercial Court of Cassation within the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90176799>

Resolution of January 25, 2022. Case No. 143/591/20. (2022). Grand Chamber of the Supreme Court, (Ukraine) [in Ukrainian]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104415080>

Resolution of December 21, 2022. Case No. 910/12832/21. (2022). Northern Commercial Court of Appeal, (Ukraine) [in Ukrainian]. <http://reyestr.court.gov.ua/Review/108034667>

Отримано редакцією журналу / Received: 03.08.23

Прорецензовано / Revised: 14.09.23

Схвалено до друку / Accepted: 13.10.23

Iryna DIKOVSKA, DSc (Law), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-0728-3934

e-mail: irinadikovska@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EFFECTIVENESS OR APPROPRIATENESS OF THE REMEDY?

Background. Article 5(2) of the Code of Civil Procedure of Ukraine and Article 5(2) of the Code of Economic Procedure of Ukraine cause academic discussions and challenges in case law. In particular, they may be a reason for dismissing a claim if the court believes that the remedy chosen by the plaintiff to protect the violated civil right is not effective. However, the analysis of other provisions of Ukrainian law, as well as the understanding of the concept of effectiveness, raise doubts as to whether the court should analyse the effectiveness of the remedy chosen by the plaintiff. Therefore, the purpose of this article is to answer the question: should the court assess the effectiveness of the remedy or its appropriateness? In connection with this task, the study aims to analyze the concepts of appropriateness and effectiveness of remedies for the protection of violated rights.

Methods. To achieve the purpose of the study, the author used the following methods: formal and logical, dialectical, and comparative.

Results. The concept of "method of defense determined by law or contract" applied in Ukrainian legislation and its understanding in the doctrine and case law is studied. The categories of "effectiveness" and "appropriateness of the remedy" are analyzed.

Conclusions. An effective remedy is one provided for by law or contract, or one that is not provided for by law or contract, but does not contradict the law, and which, in the opinion of the person whose right has been violated, is in his or her interests. A proper remedy is a remedy provided for by law or contract or not contrary to law, and which can be applied to protect the violated right based on the actual circumstances of the case. Any effective remedy is appropriate, however, not every appropriate remedy is effective. Appropriateness is an objective category, so it can be assessed not only by the subject of the relevant rights, but also by the court. Effectiveness is a subjective category, so it can be assessed only by the subject of the relevant rights, and should not be assessed by the court. Implementation of this idea requires amendments to the Code of Civil Procedure and the Code of Economic Procedure of Ukraine.

Keywords: civil rights remedies, effectiveness of remedies, appropriateness of remedies, Civil Procedural Code of Ukraine, Economic Procedure Code of Ukraine

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.